

XI

1878 Berlin Kongresi'nden 1915 Tehcirine Merzifon Ermenileri

Doç. Dr. Ahmet KOLBAŞI

Balkesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Balkesir

GİRİŞ

Ermeni toplumu tarihlerinin uzun bir dönemini Türklerle birlikte yaşamış ve bu sebeple tarihte önemli bir müştereklik oluşmuştur. Bu tarihi sürecin önemli bir parçası Osmanlı İmparatorluğu döneminde yaşanmıştır. Sultan Fatih zamanında 1461 yılında Bursa Metropoliti Hovakim'in İstanbul'da Ermeni Patrikliği ihdas edilerek buraya Patrik olarak atanması ile Osmanlı millet sistemi¹ içindeki yerlerini almışlardır. Ağırlıklı olarak Gregoryan mezhebini benimsemiş olan Osmanlı Ermenileri Osmanlı sosyal barışı içinde uyumlu olarak XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar barış içinde yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Osmanlı Ermenilerinin hem ruhani hem de cismani lideri olarak kabul edilen Patrik bunların Millet Başkanı olarak anılacaktır.

Sultan Fatih'in Ermenileri İstanbul Ermeni Patrikhanesi bünyesinde toplama çabası bütün Ermenileri kendi siyasi denetimi altında bulundurma açısından önemli bir politik adımdır. Temelleri Fatih döneminde atılan bu sistem XIX. yüzyılda dış ve iç dinamiklerden etkilenip Osmanlıya karşı silaha ve isyana sarılıncaya kadar Ermenilerle Türklerin birlikte yaşamasına büyük katkı sağlamıştır. Ayrıca inişli çıkışlı süreçler yaşansa da Eçmiyazin, Akdamar ve Sis önemli dini merkezler olarak Ermeniler arasında saygı görmeye devam etmiştir. XIX. yüzyıldan itibaren Rusya aktör olarak devreye girip Ermenileri Fatih'ten 4 asır sonra kendi siyasi denetimi altına alma girişimlerini başlatmış ve böylelikle

Osmanlı bünyesindeki Ermeniler dahil tüm Ermeniler yeni bir rekabetin konusu haline gelmişlerdir. Rusya 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşı ve doğuda aynı dönemde İran ile yaptığı savaşı da kazanarak Kafkasya da kendine bağlı Ermenilerin ağırlıkta olduğu bir Erivan vilayeti teşkil edecektir. Beydilli'ye göre²; bu durum Rusya'ya göçürülen Ermeni nüfusun, 1829 tarihli Edirne Antlaşması'nın 13. maddesinde öngörüldüğü, zaten bu madde ve İran'la yapılan Türkmençay Antlaşması'na sokulan paraleli 15. madde, daha harpten önce planlanmış olan Ermenilerin göçürülmesi işinin hukuki bir kılıfı olmaktan başka bir anlam taşımamaktadır.³

Osmanlı hükümeti çağdaşlaşma hareketleri kapsamında Tanzimat ve Islahat Fermanı ile uygulamaya koyduğu Osmanlı gayri Müslim vatandaşlarını da toplumsal dönüşümünü sağlamak amaçlı olarak "millet sistemi" çerçevesinde 1858 yılında başlayan çalışmalar sonucunda hazırlanan ilk tasarı 25 Nisan 1861 yılında onaylanmış ve "Rum Patriği Nizâmâtı" adıyla yürürlüğe girmiştir. Aynı yılın 9 Haziranında "Lübnan Nizamnamesi" hazırlanmış ve bölge Hıristiyan bir vali yönetiminde bir tür özerk bölge haline gelmiştir. 18 Mart 1863'te "Ermeni Milleti Nizamnamesi", 22 Mart 1865 yılında "Yahudi Milleti Nizamnamesi" yürürlüğe konulmuştur. Bu düzenlemeler sürdürülmüş Katolikler ve Protestanlar için de nizamnameler hazırlanmıştır. Zaman zaman bu nizamnamelerde değişiklikler yapılmıştır. Bu tarihlerde Ermeniler, hakikî bir Kanun-ı Esasî'ye sahip oldukları gibi, bu kanun gereğince Ermeniler İstanbul patrikhanesinde toplanmak üzere bir Umumî Meclise de sahip olmuşlardır⁴

1878 Osmanlı - Rus savaşı sonrasında yapılan Ayestafanos anlaşması 16. maddesi ile Osmanlı Ermenileri gündeme gelirken konu Berlin konferansı sonucunda imzalanan Berlin Antlaşması Madde 61. madde ile uluslararası alana taşınmıştır. Berlin anlaşması 61. madde; Babıâli ahâlisi Emeni bulunan eyâlatta ihtiyacât-ı mahalliyenin icâb ettiği reformu/ıslahatı bilâ-tehîr icra ve Ermenilerin Çerkeş ve Kürtlere karşı huzur ve emniyetlerini te'mîn etmeyi taahhüd eder ve arasına bu bâbda ittihaz olunacak tedâbiri, devletlere tebliğ edeceğinden, düveli müşârunileyhin, tedâbir-i mezkûrinin icrasına nezâret eyleyeceklerdir⁵. şeklinde düzenlenmiş olup bu madde Ermenilerin Osmanlı hükümetine karşı siyasi ve sosyal taleplerinde önemli bir koz haline gelmiş ve Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar Osmanlı hükümeti, büyük devletler ve Ermeniler arasında gelişen Şark meselesinin bir parçası olarak tarihteki yerini almıştır⁶.

Ermeniler, Osmanlı imparatorluğunun her tarafına dağılmış bir vaziyette olup Anadolu'nun doğusunda ve güneydoğusunda ise toplu halde yaşamışlardır. Fakat hiçbir yerde, Türklere nazaran çoğunluk teşkil etmemişlerdir. Orta ve Batı Anadolu'yla Rumeli'de bazı şehirlerde oturan Ermenilere gelince, Rumlardan da daha düşük oranda azınlık halinde bulunmuşlardır. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'na komşu olan İran ve Rus topraklarında daha yoğun nüfusta Ermeni topluluk yaşamıştır.

Osmanlı Ermenilerini ümide sevk eden önemli sebeplerden birisi Rusya'nın batıda Balkanlardan, doğuda Kafkaslardan 18 ve 19. yüzyıllarda Osmanlı topraklarına yapmış olduğu saldırılar sonucunda çıkan savaşların Osmanlı devletini zayıf düşürmüş olmasıdır. Çünkü Rusların her saldırısında Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetinde yaşayan Sırplar, Yunanlılar ve diğer toplumlar imparatorluktan koparılmışlardır. En son 1877–1878 Osmanlı–Rus savaşında Osmanlı devletinin ağır yenilgiye uğraması ile Bulgarların bağımsızlığına kavuşması Ermenilerde bağımsızlık sırasının kendilerine geldiği inancını doğurmuştur. İşte bu inancın gereği olarak Osmanlı Ermenileri Kilise vasıtası ile sahte nüfus istatistikleri ile Osmanlı Ermenistan'ı ihdas etmek için büyük devletlerin desteğini almaya uğraşmışlar, Ermeni komiteleri de bu gayeye destek vermek için Osmanlı topraklarında 1915 tehcir olayına kadar 34'ün üzerinde isyan hareketi gerçekleştirmişlerdir⁷.

Osmanlı devleti içinde yaşayan Katolikler, Fransa, İtalya ve Avusturya; Protestanlar Büyük Britanya, Almanya ve Amerika Birleşik Devletleri; Ortodokslar ise Rusya tarafından himaye edilmişlerdir. Böylelikle, Hıristiyan azınlıklar büyük devletlerin kendi emelleri doğrultusunda bölünmüşlerdir. Bütün bu Avrupalı devletler, daha ziyade bilinçli olarak, farklı itikatlara sahip Osmanlı vatandaşları arasında dolaylı ya da dolaysız bir biçimde huzursuzluk yaratmışlar hatta isyana teşvik etmişlerdir. Bunun sonucunda ortaya çıkacak olayları Osmanlı imparatorluğunun iç işlerine “Hıristiyan azınlıkların sorunlarıyla ilgilendiklerini” gerekçe göstererek müdahale etmeyi planlamışlardır. Çar I. Nikola'nın ifadesiyle “Avrupa'nın hasta adamı” can çekişirken ortaya çıkabilecek mirasın paylaşımı üzerine birbirleriyle de yarış halinde olmuşlardır⁸.

Ermeniler, bu kez Ruslar ve İngilizler tarafından kullanılmaya başlanmış ve İngiltere'nin elinde, Rus yayılmacılığına karşı bir ileri karakol vazifesi görmüşlerdir. İngiltere ve Rusya tarafından tarih sahnesine sunulan Ermeni sorunu, aslında emperyalizmin Osmanlı imparatorluğunu

yıkma ve paylaşma politikasının bir uzantısı olarak şekillenmiştir. Osmanlı devletinin içine düştüğü durumu en iyi değerlendirenlerden bir kesim ise misyoner teşkilatları olmuştur. Bunlar ülkenin her tarafına yayılarak din, sağlık ve eğitim alanındaki boşlukları iyi görmüşler ve bu alanlarda kısa zamanda örgütlenip faaliyetlerine başlamışlardır.

1893–1896 arasındaki hadiseler ve çatışmalar Düvel-i Muazzama'nın Bab-ı Âli üzerinde Diplomatik baskılar uygulamasına ve Anadolu'daki Ermenilere yönelik reformlar yapılması taleplerini gündeme getirmiştir. Uluslararası baskılar sonucunda Sultan Abdülhamit Kasım 1896'da bir irade neşrederek vilayetlerde Ermeniler ve diğer Gayrı Müslim toplulukların gerek kaza, gerek sancak ve vilayet idaresi düzeyinde daha etkin bir şekilde temsil edilmelerini ve yerli Hıristiyan nüfustan eratin bölge nüfusuna oranlı olarak jandarma teşkilatında görevlendirilmesini kabul etmek zorunda kalmıştır⁹.

MERZIFON'UN NÜFUSU VE SOSYO-EKONOMİK YAPISI İÇİNDE ERMENİLER

Merzifon kazası küçük bir yerleşim bölgesi olmasına rağmen, coğrafi konumu göz önüne alınarak misyonerler tarafından faaliyet merkezi olarak seçilmiştir. Çünkü bölgeden Karadeniz limanı olan Samsun'a ulaşım kolay olup iç bölgelere de ulaşım da aynı oranda müsaittir. Bölgede misyoner faaliyetleri, dinî faaliyetler, eğitim faaliyetleri ve sağlık hizmetleri olmak üzere üç şekilde yürütülmüştür¹⁰. Bu dönemde bölgenin ekonomik gelir kaynakları arasında tarım, hayvancılık kadar dokumacılık da oldukça gelişmiştir.

1885 Sivas Salnamesi'ne göre Merzifon kazasındaki Gayr-i Müslim ilköğretim okullarının sayısı 7 olarak verilmiştir. Bu okullarda okuyan erkek öğrenci sayısı 480, kız öğrenci sayısı 215 tir¹¹. Merzifon'da, Protestanlara ait Anadolu Koleji'nden başka, Katoliklerin de bir okulu vardı. Bu okul Fransız azizleri tarafından yönetilmekteydi. Müntesiplerinin sıkıntı çekmiş olmasına rağmen okulda 230 öğrenci vardı. İlkokul seviyesinde eğitim veren bu okulun program ve uygulamaları seviyeli idi¹².

Misyonerler Anadolu'nun çeşitli yerlerinde faaliyete geçirdikleri "Köy Çocukları Yurdu" adlı bir örgütü Merzifon'da da kurdular. Çevre köylerden toplanan çocuklar, merkez olarak seçilen Merzifon'da eğitilip, köylerine gönderiliyordu. Bu, misyonerlerin kırsal kesime dönük proje

çalışmalarının başlangıcı ve denemeleriydi. Çalışma sahası olarak siyasetten ev toplantılarına kadar hemen-hemen her sahaya el atarak halkın bütününe hitap etmeye çalıştılar¹³.

Merzifon Amerikan Koleji öğretmenlerinden Dr. White anılarında 1890'lı yıllara ait Merzifon kazasının durumu hakkında şu izlenimlerini aktarmıştır: “Merzifon, tarım ve tabiat olarak oldukça elverişli bir mevkideydi. Ova ve düzlüklerde meyvelikler ve otlaklar, dağların tepeleri ve tepe yamaçlarında ormanlar vardı. Ana ürün sert kış buğdayı ve arpaydı. Değirmen vadisinde veya yakınında arkaik tarzdaki 30 değirmene ve Avrupa'dan gelmiş makinelere sahip yeni ve büyük değirmenlerin çalışmasını da sağlayacak su gücü de mevcuttu. Bu yeni değirmenler, Çeltek Ovası'nda, Havza sıcak su kaynaklarından gelen su ile çalışıyorlardı. Koyun, keçi ve kümes hayvanlarının etleri, bol ve ucuz bulunan et kaynaklarıydı. Patates, lahana, turp, soğan, patlıcan, kabak ve birçok sebze kolaylıkla üretilebiliyordu. Ayrıca bölgeye has meyveler, üzüm, elma, vişne, armut, kayısı, bazı şeftaliler, lezzetli yaban çilekleri, böğürtlenler de iyi bir pazarlıkla yarım kilosu iki sentten alınabilirdi. Uzun zaman saklanabilen portakal, limon, incir, hurma ve zeytin bol miktarda getirilirdi. Şehrimiz, Manchester pamuk ipliğinden kareli kumaş dokuyan 2000'den fazla el dokuma tezgâhına sahipti. 1895'teki 15 Kasım fırtınasından sonra, şehirdeki bütün dokuma tezgâhları durdu ve Ermeni tüccarlar iplik ithal etmeyi durdurdular.”¹⁴.

Sicil-i Nüfus İdare- i Umumî Müdüriyeti tarafından hazırlanan 1893 Tarihli Osmanlı vilâyetlerindeki toplam Ermeni nüfusunu bildiren cetvele göre;¹⁵ ülke genelinde toplam Ermeni nüfusu 986.376 kişi olarak verilmektedir. Aynı cetvelde Sivas eyaletindeki Ermeni nüfusu 116.266 kişi olarak belirtilmiştir. Seçkin Birbudak'a, ait bir çalışmada 1903 Yılı İtibariyle Sivas Vilayeti'ndeki nüfus dağılımını gösteren bir tabloda¹⁶ vilayetteki toplam Ermeni nüfusu 127.389 kişi olarak verilmektedir. Yukarıda belirtilen 1893 ve 1903 tarihli nüfus istatistiğini yansıtan iki belge ölçü alındığında On yıllık zaman diliminde Sivas vilayetinde yaşayan Ermeni nüfus miktarında 11.123 kişilik bir artış gözlenmektedir. Bu dönemin nüfus istatistiklerine Bakıldığında güvenilirlik açısından Osmanlı resmi belgelerinin daha sağlıklı olduğunu söylemek mümkündür.

1893 tarihli Sivas vilayetinden merkeze bir telgrafla bildirilen nüfus bilgilerine göre Merzifon'un toplam nüfusu 26.393 kişi olarak belirtilmektedir. Belgede Merzifon'un nüfus durumu önceden 19.072 olarak

belirtilen İslam nüfusu bir zeyil ile 19.910 olarak düzeltilmiştir. Bu gayr-i Müslim nüfusun “yalnız 133 Ermeni ve 8 Ermeni Protestan ve 86 Rum Merzifon’un birkaç karyesinde mevcut olup küsur 6.256 nüfus-ı Hristiyanıye nefsi-i Merzifon kasabasında sakindir” şeklinde bilgi verilmektedir.

Tablo 1: 1893 Yılında Merzifon’un Nüfusu¹⁷

Merzifon	Erkek ve Kadın Nüfusu
İslâm	19.910
Ermeni(Gregoryan)	4.790
Ermeni(Protestan)	626
Ermeni (Katolik)	265
Ermeni (Kıpti)	535
Rum	267
Toplam	26.393

Vital Cuinet’e göre; bu dönemde Merzifon kazasına 4 nahiye ve 165 köy bağlı bulunmaktadır. Nüfus durumuna gelince Merkez kaza nüfusu 20.000’dir. Merzifon’un bağlı köyler ve nahiyeler ile toplam nüfusu 31.020’dir.

Tablo 2: Cuinet’e Göre Merzifon’un Nüfusu¹⁸

Müslüman	24.000
Gregoryan Ermeniler	5.000
Protestan Ermeniler	700
Katolik Ermeniler	120
Ortodoks Rumlar	1.200
Toplam	31.020

19. yüzyılın ortalarında Karadeniz’in dünya ticaretinde önemli bir yeri olmuştur. Doğu Avrupa, Asya içlerinden gelen yiyecek ve giyecek malları Samsun ve Giresun limanları aracılığıyla Rusya’nın Karadeniz kıyılarındaki limanlara ulaştırılmıştır. Bu sebeple Karadeniz’deki Sivastopol, Odessa, Samsun, Giresun hatta Trabzon limanını elinde bulundurmak, Doğu Avrupa ülkeleri ve özellikle Rusya için önem

arz etmiştir. 19. yüzyıl ortalarının dış ticaret istatistiğine bakıldığında Trabzon limanının İzmir ve İstanbul'dan daha fazla ihracat ve ithalât yaptığını, yani Türk dış ticaretinde birinci sırada olduğu görülmüştür. Trabzon'un birden böylesine önem kazanması, müsait coğrafi durumu dolayısıyla ortaya çıkmıştır. Ermeniler, Karadeniz'den başlayarak İran'a ulaşan İpek yolunun üzerinde ticarî faaliyetleri en fazla olan Osmanlı tebaası olmuşlardır¹⁹.

1898–1903 yılları arasında Sivas Vilayeti sınırları içerisinde dokuz adet yabancı okul bulunmaktadır. Bu okullar farklı mezhepler ve farklı milletler tarafından kurulmuştur. 1903 yılında Sivas'ta bulunan bu yabancı okullardan Merzifon'a ait olan bilgiler şu şekildedir²⁰: Hicri 1280(M.1863) tarihinde kurulmuş olan Amerikalılara ait Protestan mektebi Karma İdadi 200 kız 310 erkek olmak üzere toplam 510 öğrenci eğitim görmektedir. Hicri 1282(M.1865) tarihinde kurulmuş olan Fransız Cizvit mektebi Erkek İdadisi 110 öğrencisi mevcuttur. 1892 tarihinde kurulmuş olan Fransız Cizvit mektebi Kız İdadisi 80 öğrencisi bulunmaktadır.

Merzifon'da faaliyete başlayan misyonerler kısa zamanda kaza içindeki olaylarla da ilgilenmeye ve fiilen olayların içinde yer almaya da başlamışlardır. Okul öğretmenlerinden Karabet Tomayan ile Ohannes Kayayan'ın isimleri Yafta olayına karışmış, Kolej'de okul müdürü olan Dr. Herriks ise bunları korumaya çalışmakla suçlanmıştır. Bu şahıslarla birlikte Merzifon Ermeni komitesi de mahallî hükümetten şikâyete başlamışlardır. Newberry, Merzifon'a bu olayları incelemek için geldiğinde mahallî hükümet yetkilileri hakkında raporunda şikâyette bulunmuş ve şu şekilde dile getirmiştir: "...Bütün bu adamlar Hristiyan çıkarlarına karşı kin güttüler ve bölgedeki varlıkları toplum güvenliği için bir tehdit oluşturdu. Aynı konu ile ilgili olarak şunu da dahil etmek istiyorum:(Amasya'nın kadısı ve imparatorluk adlı görevlileri hepsi tehlikeli adamlar)." Bu gibi şikâyetler sonucunda bütün bu kişiler görevlerinden uzaklaştırılmıştır. Bu tür şikâyetlerin sahipleri bir kısmında haklı olsalar da, bunun tüm hükümet mercilerine yönelik olması hükümeti bu tür girişimlerle yıpratarak zaafa uğrattırma için bir taktik hareket niteliğinde de yürütülmüş olmaları muhtemeldir²¹.

1862 yılında, BOARD misyonerleri, Merzifon'da Protestan mezhebinin ilkelerini öğretecek, eğitim ve seminer çalışmaları verecek olan "Teoloji seminerini" açmışlardır. Teoloji seminerine devam eden misyonerler, Protestanlığı, Hıristiyanlığın ideal bir mezhebi, kendilerini

ve kurumlarını, insanlığın öncüleri, ABD'yi bir uygarlık cenneti olarak tanıtmışlardır²².

Artan ihtiyaca bağlı olarak Anadolu'daki her üç misyonda birer ilahiyat okulu örgütlendi. Bunlar Antep'te "Antep Koleji", Harput'ta "Fırat Koleji" ve Merzifon'da "Anadolu Koleji" Yine 1845'de Amerikalıların 34 misyoneri, 7 okulu ve 135 öğrencisi varken; bu sayı 1900'de 153 misyoner, 425 okul ve 23.040 öğrenciye ulaşmıştı. 1870–1900 arasını kapsayan 30 yıl içinde Anadolu'daki Amerikan misyoner eğitimi, nicelik ve nitelik olarak bir hayli gelişti ve okul sayısı açısından % 72. Öğrenci sayısı açısından ise % 157'lik bir artış gösterdi. Daha sonraki yıllarda bu sayı daha da arttı. Amerikan misyonerleri, gündüzlü okullarında 27.000 ve yatılı okullarında 35.000 öğrenciyi okutmaktaydılar²³.

Misyonerlerin daha sonraları Osmanlı topraklarında okullaşma faaliyetleri arttıkça eğitim için yönelecekleri bir hedef kitle ve bu kitleyi kendilerine taban haline dönüştürebilecek politikalara ihtiyaç duymuşlardır. İşte Merzifon için bu hedef kitle Ermenilerden başkası değildir. Misyonerler bunlar için "yerli ortaklarımız" tabirini kullanacaklardır. Merzifon kazasında yaşayan Ermenilerin kahr ekseriyeti kazanın merkezinde yaşamaktadırlar ve tüccar ya hünarlı usta ya da esnaf olarak yaşayan bu insanlar elbette ki haklı olarak misyonerlerin hedef kitlesi haline gelmişlerdir. Ermenilerin Merzifon'daki sosyo-ekonomik yönden önemli rollerini teyit eden bir misalde 1915 yılında tehcir esnasında tehciye tabi tutulması gereken dokuz bin küsur Ermeni'den 625'inin kumaş fabrikası ve dokuma sektöründe duyulan ihtiyaçtan dolayı yerlerinde bırakılmalarından anlaşılmaktadır²⁴.

Misyonerlerin Öğrencilerine, eğitimlerine devam etmesi için yurt içinde ve dışında burs veren tek okulu sadece Merkezî Türkiye Koleji değildir. Merzifon'daki Anadolu Koleji'nden de birçok öğrenci okul müdürü Mr. C.C.Tracy tarafından Amerika'ya mastır ve doktora çalışmalarına gönderilmişler, dönüşlerinde de bunlar Kolejde hoca olarak çalışmışlardır. Prof. A.T. Dağlıyan, V.H. Hagopyan, J.J. Manisacıyan, A.G. Sivaslıyan bunlardan bazılarıdır. 1908 yılında White yurt dışında eğitime gönderilen okul öğrencileri için, mezuniyet sonrası Amerikan üniversitelerinde elde ettikleri başarılar güvenilir, gururlanılabilir ifadesini kullanmaktadır²⁵. Bu öğrencilerden biriside Ohannes oğlu 1853 Merzifon doğumlu Karabet Tomayan²⁶ dir. Bu yetenekli Ermeni delikanlısı, İsviçre'ye gönderilir, orada eğitilir. İlk eserini, 26 yaşında Lozanda yayımlar: "Agathangelos ve 5. Yüzyılda Ermeni Kilisesi Doktrini.

Protestan bir rahip kızı olan Lucy ile evlenir. Sonunda Karabet-Lucy Tomayan çifti, büyük umutlar ve misyon üstlenmiş olarak Merzifon'a döner. Bir yandan Amerikan Anadolu Protestan Koleji'nde öğretmenlik yapar, öbür yandan Merzifon İhtilal Komitesini kurup, başkan olur.²⁷

1893 YAFTA OLAYI VE MERZİFON ERMENİ HINÇAK KOMİTESİ

1893 yafta olayı ile Osmanlı devleti topraklarında Ermeni komiteleri ilk defa Ankara ve Sivas vilâyetleri sınırları dâhilinde geniş bir bölgeyi içine alan organize bir eylem gerçekleştirme gücüne ulaşmışlardır. Bu eylemin amacını Sivas valisi Mehmet Memduh Paşa 25 Mayıs 1311(1894) tarihli layihasında şu şekilde dile getirmektedir: “Bu meselede en çok çekindiğim ve korktuğum şey İslamlarla Ermeniler arasında düşmanlık ve emniyetsizliğin yerleşmesidir. Yaftaların yapıştirılması, katl ve yaralamaların eksilmeyip çoğalması, Müslümanlarla Ermenileri birbirinden sakınacak hale getirmiştir.” Bu olaylardan sonra bölgedeki Türkler ve Ermeniler arasındaki ilişkiler eskisi gibi olamayıp her geçen gün tertip edilen yeni komite eylemleri ile durum kritik hale gelmiştir²⁸.

Osmanlı topraklarında görev yapan misyonerler, Merzifon Koleji ve diğer eğitim kurumların da Ermenilere etnik temele dayalı millî şuur ve kültürü aşıl原因an eğitim vererek Osmanlı karşıtlığını ilke edinen eğitimli Ermeni gençlerinin yetişmesinde büyük rol oynamışlardır. Merzifon Amerikan Kolejinde Tomayan Karabet ve Ohannes Kayayan'ın faaliyetleri ile bunlarla paralel hareket eden okul müdürü Herriks'in çabaları buna en iyi misal teşkil etmektedir. Bu olaylar sırasındaki tahrik ve teşviklerinden dolayı Amerikan elçiliği bundan sonra siyasî işlerle uğraşmamaları yolunda Amerikan BOARD misyonerlerine tebligatta bulunmuş ve uyarmış olduğu görülür²⁹.

Merzifon Ermeni komitesi Atina Hınçak komitesi ile Anadolu'nun bağlantısını sağlayan birim olarak kabul edilmiştir. Anadolu'da daha çok sayıda Ermeni'nin yaşadığı yerleşim yerleri varken Merzifon'un Ermeni komiteleri tarafından üs olarak seçilmesinin diğer bir sebebi Merzifon Amerikan Kolejinin varlığıdır. Ermeni komitelerinin kuruluş ve işleyişini incelediğimiz zaman komiteye ait üst düzey yöneticilerin yakalanma riskini azaltan önlemler aldıklarını görüyoruz. Misal olarak komitenin asıl merkezi Avrupa'da teşekkül ettirilmiş ve Osmanlı topraklarına en yakın mesafe olarak Atina'da faaliyette bulunmuşlardır. Merzifon'da

üstlenecek bir Ermeni komitesi de mutlaka sığınabileceği bir yabancı gücün şemsiyesi altında liderini barındırmak zorundadır. İşte bu komitenin lideri Karabet Tomayan, sığındığı yer Merzifon Amerikan Kolejidir. İngiltere hükümetinin Karabet Tomayan ve Ohannes Kayayan'ın 1893 yafta olayında suçlu olarak tutuklanıp Ankara mahkemesinde yargılanmaları üzerine bu iki ismin serbest bırakılması için Osmanlı hükümetini Mısır'ı işgal etmekle tehdit etmesinin sebebi budur³⁰.

Yafta³¹ eyleminin Merzifon Ermeni komitesi tarafından sevk ve idare edildiği Osmanlı hükümeti tarafından belgelerle sanıkların itiraf ve ifadeleri ile ispat edilmiştir. Bildiride kullanılan ifadeler ise Atina'da Temmuz 1892 yılında yayınlanan Hınçak gazetesinde yer alan ifadelerin tekrarı niteliğinde olması bu olayın Atina'da bulunan Hınçak komitesi tarafından Merzifon'a, buradan da Yozgat, Kayseri ve diğer komitelere uzanan bir örgüt bağlantısı ve mantığı içinde gerçekleştirilmiştir. Yafta olayının önemli bir özelliği Ankara ve Sivas vilâyetleri dâhilinde 6.1.1893 gecesinde tek merkezden yönetilen ve ilk defa bir komite tarafından birçok merkezde uygulamaya konulan bir örgüt hareketi olmasıdır. Bu olayların sergilendiği tarih özellikle seçilmiş Ermeni Kilisesi tarafından yapılan Noel kutlamaları esnasında bölgede yaşayan Türkler ile Ermeniler arasında daha büyük gâilelerin çıkması hedeflenmiştir. Bildiriler, siklostil ismi ile bilinen baskı makinesi diyebileceğimiz bir alet kullanılarak çoğaltılmıştır. Bu aletinde o dönemde bölgede sadece Merzifon Amerikan Kolejinde bulunması şüpheleri bu okulun üzerinde yoğunlaştırmıştır³².

Küçük Ermenistan Hınçakyan İhtilal Cemiyeti adı ile Merzifon'da örgütlenen Ermeni komitesi, emir ve direktifleri Atina'dan almıştır. Bu komitenin öncülüğünde bölgede diğer kasaba ve köyler kadar örgütlenme faaliyetleri yürütülmüştür. Eylül 1892 yılında Merzifon'da idare meclisi adı altında tertip edilen toplantıya 9 yerden 10 kişi katılmış ve bu toplantılarda takma adlar kullanılarak 4'ü gizli 10 maddelik karar alınmıştır. Bu faaliyetlerin arkasında Karabet Tomayan olduğunu Osmanlı hükümet makamları bilmektedir. Çünkü daha önceden bölgedeki gezileri nedeniyle kendisinden şüphe duyulması üzerine faaliyetleri sınırda olsa takip edilmiştir. Fakat Karabet Tomayan tutuklandığı zaman hakkında olaylardan geriye az delil kaldığı düşüncesi ile kendisinin isim yanlışlığı yüzünden Tomayan Artin'in yerine tutuklandığını öne sürmüştür. Bu yalan beyanı, tutuklu olan diğer komite üyelerine de muhakeme esnasında taktik gereği ifadelerinde kullanmalarını sağlamışlardır. Bu

onlara göre işe yarayan bir taktiktir. Çünkü Tomayan Artin³³ Osmanlı hükümeti tarafından henüz ele geçirilemediği için tutuklu sanıklar arasında olmadığından bu tür bir ifadeden bir zarar görmeyecektir³⁴.

Merzifon şirketi reîsi Tomayan Karabet'in takma adı Mine ve kâtibi Kayayan Ohannes'in ise Vahram olup bunlardan vârid olarak ihrâk ettiklerini(yaktıklarını) söyledikleri muharrerâta cevâben Kayseri ve etrâf kurâsında dâhili şirket olanların tahminen iki yüz kadar efrâdı bulunarak bunların eski usûl tüfenk ve bazılarının rovelveri bulunduğu³⁵ anlaşılmıştır.

Merzifon'da ele geçirilen Fesat komitesi üyeleri tarafından dinamitden imâl olunan humbaraların Merzifon civârında Çelenk nâm mahalde saklandığı ve bu humbaralar fırârda bulunan eşkiyâ tarafından Ağustos ayı içinde Merzifon hükümet konağı ile İslam hânelerine atılacağı³⁶ Osmanlı hükümet makamlarınca ortaya çıkarılmıştır. Merzifon'da fesat cemiyetinin reis, kâtip ve yüzbaşı gibi ileri gelenlerinden tutuklanan 40 kadarının bir yıldan beri, 1000 kadar eşkiyayı teslih ve teçhiz ettiği ve Reis Tomayan Artin ve arkadaşlarının bol miktarda silah ve cephaneyi Protestan kilisesinde muhafaza ettiklerinin sanıldığı³⁷ konusunda Sivas vilâyetinden bildirilen haber, Merzifon'daki Ermeni fesadının ileri dereceye vardığını göstermiştir³⁸.

Merzifon Ermeni fesat komitesi ile muhbirlerin öldürülmesi hakkında Sivas vilâyetinden alınan telde; Merzifon muhbirinin verdiği habere göre; "Ermeni fesat komitesinin eski heyeti yerine Ermeni evlerinde saklı bulunan Tomayan Artin'in başkan ve belediye sağlık işlerinde çalışan Melcon, kâtip ve diğer sekiz kişinin üye oldukları, muhbirler de dahil olduğu halde sekiz kişinin idamına komitece karar verildiği ve bunların kötülerini kim haber verirse onun da öldürüleceğinin kararlaştırıldığı, geçenlerde öldürülen muhbir Sahak'ın öldürüldüğü yerde bu haberi veren muhbire de ateş etmişlerse de tutturamadıkları, halka nasihatte bulunan Mardiros'un da öldürüldüğü, gerekli tahkikatın yürütüldüğü"³⁹ bildirilmiştir. Böylece Merzifon'da Ermeni komitesinin eski başkanı yerine Tomayan Artin⁴⁰ adında yeni bir başkan seçilerek komite, tekrar teşekkül etmiş ve cürümlerine kaldığı yerden devam etmiştir⁴¹.

ABD Sivas konsolosu Jewett 1895 tarihli raporunda Sivas bölgesinde Ermeni komitelerinin kurulması faaliyetleri hakkında şu malumatı vermektedir: "Örgüt işini düzenlemek için 1891 yılında dokuz şehirden dokuz komite üyesi Merzifon'da toplandı. Gizlilik ve ihaneti cezalandırma kuralları benimsendi. Örgütün başlıca işlerinden biri olan

para toplama işinin yolları saptandı. Bir mühür benimsendi. Silah ve cephane edinmeyi, ihtilal bildirileri dağıtmayı, afişler yapıştırılmayı ve örgütü bütün Ermenilere yaymayı teşvik ettiler. Türkler yapmış gibi görünecek cinayetler işlemeliydiler. Hıristiyan öldürmeleri için Türkleri tahrik etmeliydiler, dış müdahaleyi sağlamak içinde Türklerin işleyecekleri gerçek veya uydurma saldırılardan yabancılar da zarar görmeliydiler ve Türklerin kötülükleri dünyaya duyurulmalıydı. Örgütün merkezi bir süre Merzifon da kaldı. Merzifon, Amasya, Yozgat, Sivas, Kayseri, Karahisar, Divriği ve Gürün gibi başlıca şehir ve kasabalar da komite yönetim kurulları, birer başkan, başkan yardımcısı, sekreter, muhasebeci ve bir düzine kadar faal üyeden oluşuyordu. Bunlardan başka her şehirde yaklaşık 25 ile 50 kadar yardımcı üye (associated members) vardı. Ama bunlar aktif olarak çalışmalara katılmıyorlar, yalnız faal üyelere yataklık ediyorlar ve haberleşmeyi sağlıyorlardı. Üyeler listede birer numara ile veya sahte adlarla gösteriliyorlardı. Genellikle numara kullanılıyordu. Üyelerden biri yer değiştirince, listede hemen ondan sonra gelen üye onun yerini alıyordu.”⁴²

Mart 1893 tarihinde yakalanan Gürünlü Toros nam şaki merkez Sivas'a celp ile sorgulandığında, “Merzifon ihtilal komitesi tarafından kendisine icra memuru namı ve yedine de komite mührüyle mühürlenmiş bir talimat varakası ve Gemerek kariyesi şube reisine hitaben bir kıta mektup ve bir adet Rus tüfengi ile elli fişeng ita olunarak izam kılındığı ve Gemerek kariyesine gidip mektubu şube reisine tevdi eylediğini” beyan etmiştir. Bu ifade de icra memurluğu ile söz konusu edilen görev Merzifon Ermeni komitesi emrinde Gürünlü Toros'un gasp ve çetecilik ile komite üyelerinin cezalandırılması dâhil olmak üzere bütün eylemlerde kullanılmasıdır⁴³.

1892–1893 yılları arasında Merzifon Ermeni komitesi tarafından yürütülen faaliyetler, Merzifon civarındaki kasaba ve köyleri de örgütleyerek bu bölgede ilk defa örgütlü eylemlere girişilmesi bakımından önemli olmuştur. Bu faaliyetler, Ankara ve Sivas vilâyetleri dâhilinde daha sonraki dönemde çıkacak olan Ermeni olaylarının da hazırlayıcısı olmuştur. Bu dönemde bölgede Merzifon Ermeni komitesinin öncülük ettiği şu eylemler gerçekleştirilmiştir:

1- Karabet Tomayan ve Ohannes Kayayan'ın Merzifon civarındaki 15 kasaba ve köyü gezerek buralarda komitelerin kurulması için çeşitli temaslarda bulunmuşlar, vaaz etmişler ve gerekli olan altyapıyı hazırlamışlardır.

2- Eylül 1892'de iki defa Merzifon'da 9 yerleşim yerinden toplam 10 üyenin katılımı ile "Umumi Meclis" toplanmıştır. Bu toplantılarda dördü gizli olmak üzere on maddelik karar alınmıştır. 1892 yılında Merzifon'da yapılan "Büyük komite meclisi" toplantısında; beylik silah sağlanması, isyancıların Gürcü elbisesi ve başlığı giymeleri, komite mensuplarının silah ve cephaneyi kendilerinin satın almaları, komitecilerin bölüklere ayrılması, yoksulların silahlarının giriş paraları ve toplanan aidatla karşılanması, Hınçak gazetesine abone kaydedilmesi⁴⁴ kararlarını almışlardır. Merzifon'da "Genel İdare Meclisi" adı altında icra edilen bu toplantı tutanakları Osmanlı hükümeti tarafından daha sonra ele geçirilmiş ve bu bölgedeki Ermeni komite faaliyetlerinin büyümesi engellenmiştir. Bu toplantıda Ankara ve Sivas vilâyetlerinde Ermeni komitelerinin kurulması ve bunların ortak eylem yapmalarının karar altına alınması sonucunda yafta olayı Merzifon'dan idare edilerek bu bölgede planlı bir şekilde gerçekleştirilmiştir⁴⁵.

Eylül 1892 tarihinde Merzifon'da üç defa toplanan bu Meclis, Karabet Tomayan'ı reis, Ohannes Kayayan'ı sekreter seçmiş, Merzifon ve civarında bir takım olayların temelini hazırlayan kararlar almıştır. Meclis toplantısına katılanlar takma adlar kullanmışlardır. Bu meclis akdi Ermenilerin ihtilal talimatnamesi doğrultusunda yapılmıştır⁴⁶.

Eylül ayında Merzifon'da yapılan ikinci toplantıya "Vaman" yani diğer şube idâre meclisleri tarafından gönderilmiş on mebus katılmıştır. "Mine" Vahram efendiler Merzifon, "Arzoni" Sivas, "Yonorik" Tokad, "Aşot" Amasya, "Zara" Yozgat "Hirand" Kayseri, "Gabot" Çorum, "Amrub" Sungurlu, "Vitchen" Gümüşhacıköy sözde mebuslarıdır. Bu toplantıda Vezirköprü ve Gümrük sözde mebusları bulunmamışlardır.⁴⁷

Hınçaklar kamu binalarına ve Merzifon, Yozgat, Amasya, Çorum, Ankara, Sivas ve Diyarbakır'da evlerin duvarlarına afiş yapıştırdılar. Bu afişler Türkçe idi ve tüm Müslümanlara hitap ediyor ve zulme karşı ayaklanmalarını istiyordu. Bu gibi metotlarla Hınçaklar Türklerin hükümete karşı gelmelerini ümit ediyordu. Bu olaylar esnasında bildiride yer alan metinler en son Temmuz 1892 de Hınçak gazetesinde yayınlanan konuları içine almaktadır.

Ocak 1893'te Merzifon'da görülen bu ilanlar aynı zamanda imparatorluğun muhtelif şehirlerinde de asılmıştı, ilamda, "Müslümanların selametini isteyen Hintliler" imzası yer alıyordu. Bu ilanda. Hindistan'da kullanılan çarenin, en iyi ilaç olduğu ve 3-4 yıl önce kraliçe Victoria'nın iradesi ile kullanılmaya başlayıp, hâlâ Hindistan'da yürürlükte olduğu,

ilacın tüm hastalıklara iyi geldiği, insanın gözlerini ve kulaklarını açtığı belirtiliyordu, ilacın Türkiye’de de kullanılmasının tavsiye edildiği ama diktatör kişilerin kullanımını engellediklerini; ilacı uygulayan doktorun yardımcıları ile birlikte Türkiye’ye gelip ilacı dağıtacakları, ilacı kullananların zorba ve diktatörlerden kurtulacakları söyleniyordu. Bu ifade ile Sultan Abdülhamit’in idaresine karşı İngilizlerin hâkimiyet ve idaresi bir çare olarak gösteriliyordu. White’in sözünü etmediği bir ikinci ilan daha vardır.”Osmanlılar.” diye başlayıp. “İslam’ın Mücahitleri komitesi” diye imzalanan bu ilanda ise; Osmanlı tahtını kirleten ve İslam dinine kötülük eden Abdülhamit’in sonunun geldiği; göklere yükselen zulüm çığlıklarının, akıtılan kanların ve vatana yapılan kötülüklerin intikamının alınma zamanının geldiği milyonlarca Müslümanı yöneten büyük bir kuvvetin yardıma koştuğu belirtiliyor ve ilan “Cesur olun.” şeklinde bir ifade ile son buluyordu⁴⁸.

Yaftaların muhtevası Osmanlı vatandaşı olan Müslümanları mevcut hükümete ve Sultana karşı isyana davet etmektedir. Yaftada, İngiltere’nin Osmanlı ülkesinde yaşayanları Sultan’ın elinden kurtarmak için yardıma geleceği ifade edilmektedir. Bu yaftalardaki siyasî mesajlar Osmanlı hükümetini harekete geçirmiş ve olayla ilgisi bulunduğu düşünülen Ermeniler arasında geniş çaplı bir tutuklama yapılmıştır. Fakat daha sonra pek çok tutuklu delil yetersizliğinden serbest bırakılmıştır. Suçluların sorgulanmaları sonucunda haklarında yeterli delil bulunanlar, olay yerlerinden alınarak istinaf mahkemesinde yargılanmak üzere Ankara’ya gönderilmişlerdir. Yafta olayı sebebiyle ülke çapında tutuklanan sanık sayısı yaklaşık 400 kişidir. Bunlardan 60 civarında Ermeni sanık, tutuklu olarak Ankara istinaf mahkemesinde yargılanmışlardır. Mahkeme sonucunda 60 civarında sanık çeşitli cezalara çarptırılmışlardır. Sanıkların muhakemesi, sanık avukatlarının da katılımı ile duruşmaları sakın olarak geçmiş, mahkeme 10 oturumda tamamlanmış ve yargılama usulüne uygun olarak icra edilmiştir. Sultan II. Abdülhamit tarafından bu cezalar üzerinden indirim yapılmış ve sanıklardan cinayet suçu ile idama mahkûm olan 5 kişinin cezaları hemen infaz edilmiş, Karabet Tomayan ile Ohannes Kayayan ülke dışına sürgün edilmişlerdir. Diğer suçlular ise ceza indirimine uğradıktan sonra geriye kalan suçlarını çekmek üzere hapis edilmişlerdir⁴⁹.

1895 YILINDA MERZİFON'DA YAŞANAN OLAYLAR

Hükümetin çok etkili önlemler almasına rağmen, Merzifon ve civarında, Ermeni tehdit ve terörü durmadı. Ermeni komitecileri, 1895 yılını tüm Anadolu'da olduğu gibi, Sivas Vilayeti'nde de tekrar, ayaklanma yılı ilan ettiler. Merzifon ve darında kışkırtma ve terör eylemleri, bu yılın ilkbaharında başladı. Türk ve Ermeni halk arasında korku, heyecan, güvensizlik ortamı yaratıldı. 20 Haziran 1895'te olayların başlamasıyla Türklerle yakın ilişkide olan devlet yanlısı zengin Ermenilerin evleri kundaklandı⁵⁰. Merzifon kaymakamı, olayları yatıştırmak için, büyük gayret gösteriyordu. Protestan, Katolik ve Ortadoks din adamlarını, ileri gelenlerini yanına çağırarak öğüt veriyor, cemaatlerini dizginlemelerini istiyordu.

12 Ekim 1895 Çarşamba günü, Sivas valisinin de hazır bulunduğu böyle bir toplantıda, kendilerine yapılan, bu kışkırtmalara katılmamalarını, güvenlik güçlerine güvenmelerini istedi. Konuşmasının sonunda Papaz Kırmızıyan, Türk güvenlik güçlerinin taraf tutarak, Ermenilerin kırılmasına göz yumduklarını, bunun hesabının Osmanlı Devleti'nden, Glatdstone hükümetinin soracağını söyledi. Ayrıca hükümete, güvenlik güçlerine, yöneticilere ağır hakaretlerde bulundu. Bunun üzerine hakkında rapor tutuldu. Aynı günün akşamı Çorum'a sürgün edildi.

Aslında Kırmızıyan'ın yaptığı bu konuşma, yeni bir kışkırtmanın ve ayaklanmanın işaretiydi. Ermeni ihtilalci birliği bu ayaklanma için tüm hazırlıklarını tamamlamıştı. Hareketin başına Leon Semoyan gelmişti. Merzifon yakınlarına çok miktarda silah cephane ve patlayıcı madde stok edilmişti. Kırmızıyan'ın tutuklanması bu ayaklanmanın bir kıvılcımı olmuştu. Komiteciler, kendilerine karşı tavır alan iki Amerikalı, iki Ermeni Profesörü öldürmek amacıyla evini kurşunladılar. Türk Dostu Mr. Riggs'i ölümlü tehdit ettiler. Sihak Arhali'yi öldürdüler. Kırmızıyan taraftarları ve öğrenciler Merzifon sokaklarına döküldü, sağa sola ateş etmeye, yangın çıkarmaya başladılar. 14 Ekim 1895 Cuma günü, akşam saat sekizde, Ermeni ihtilalci birliğinin sempatizanları kız kolejini yaktılar⁵¹.

15 Kasım gecesi Merzifon'da aniden bir terör ve kargaşa başlatıldı. Bir gün önce komiteciler yok edecekleri, yakacakları devlet dairelerini ve evleri işaretlemişlerdi. 14 Kasım günü Merzifon Türk halkının yeniden yaptırdığı Rüştüye binasında yangın çıktı. Kaymakamın evinde kor-ku bir patlama oldu ve arkasından yangın çıktı. Yangın kısa zamanda

etrafa yayıldı. Çoğu Türklerin olmak üzerine 30 ev, 20 dükkan yandı. Aralarında Taşhan'ın da bulunduğu 3 handa patlama duyuldu, arkasından yangın çıktı. Rüştiye binasındaki yangında, bekçiyle oğlu öldü. Komiteciler bu arada evlere dalarak birçok Türk ve Ermeni'yi öldürdüler. Olaylar Kasımın 15'inde de devam etti⁵².

Merzifon'da olaylar tam kontrol altına alınınca, yakalanamayan komiteciler, Taşan Dağı'ndan geçerek Havza ve Vezirköprü'ye kaçmışlardı. Burada, Merzifon örneğinde olduğu gibi, kışkırtmalara girişmişlerdi. 2 Aralık 1895 Pazar günü medrese öğrencilerinden Bafıralı Emin, Orta Cami'de yatsı namazını kıldıktan, sonra komiteciler tarafından yaralanmıştı. Daha sonra komiteciler medreseyi basmışlardı. Silah seslerini duyan halk medresenin bu durumunu gördükten sonra, galeyana gelmiş, Ermenilerle çatışmaya girmiştir. Ermeni halktan 50 kişi ölmüş, 15 tanesi de yaralanmıştır. Türklerden ise 4 kişi ölmüş 15 tanesi de yaralanmıştır. Birçok ev ve dükkân yanmıştır. Merzifon ve çevresindeki Ermeni Komitecilerin hareketleri 1896 yılma da taştı. Ocak ve Şubat aylarında tamamen kontrol altına alındı⁵³.

TEHCİR SÜRECİNDE MERZIFON ERMENİLERİ

Bu başlık altında 1915 tehciri öncesinde ve sevkياتın muhtemelen hemen sonrasında Merzifon Ermenileri hakkında ayrıntılı bilgiler veren üç adet Osmanlı arşiv vesikasından hareketle Merzifon Ermenilerinin tehcir esnasındaki nüfus hareketleri irdelenecektir.

Tablo 3: Merzifon kazasının sevkiyata başlamazdan evvelki nüfus-ı umûmiyesi⁵⁴
-1- (Sağ sayfa)

İslâm		Rum		Ermeni		Protestan		Katolik		Teb'a-i ecnebiyye		Mülâhazât
Zükür	İnâs	Zükür	İnâs	Zükür	İnâs	Zükür	İnâs	Zükür	İnâs	Zükür	İnâs	
5098	5091	365	233	4785	4420	455	522	208	259	34	48	Kasabadaki nüfus-ı umûmiyye
275	562											Ağvıran karyesi
221	219											Alala(?)
57	44											Eylemi
71	53											İnşâ'ıye
518	523											Belvar
-	-	61	58									Bayat
39	38											Çayır
118	122											Çavundur
71	72											Çobandıvan
42	33											Haciveli
87	101											Han
84	91											Hayreddin
139	149											Hırka
40	34											Hişâmiye
220	225											Zoğma
78	89											Rumcuk
92	92											Şehmeddin
59	51											Şecâiye
67	64											Şeyhyeni
207	159											Sarı
-	-	81	85									Osmanoğlu
111	97											Ferâhiye
118	127											Karatepe
2	2											Kırankışla
78	66											Karamağara
-	-	55	44									Gelinsini
121	124											Küşâdiye
129	122	-	-	71	68							Kür
85	98											Gemrez
225	219											Müşerref
17	15											Makas
16	20											Nekruz
411	392											Narınca
199	198											Alıcak
9095	9092	562	414	4856	4488	455	522	208	259	24	48	YEKÜN

-2- (Sol sayfa)

İslâm		Rum		Ermeni		Protestan		Katolik		Teb'a-i ecebiyye		Mülâhazât
Zükûr	İnâs	Zükûr	İnâs	Zükûr	İnâs	Zükûr	İnâs	Zükûr	İnâs	Zükûr	İnâs	
												Nakli yekûn
79	73											Eymir karyesi
158	196											Akpınar
80	94											Oymağaç
85	95											Elbiz aşiretleri
75	69											Elbiz-i sağır
11	10	-	-	65	52							Ermeni Yenicesi
215	199											Bulak
87	91											Pekmezci
66	63											Bayezid
78	96											Türnük
23	21											Hâcet
42	50											Hacı Yakub
367	362											Harik
277	288											Diphacı
55	53											Saraycık
176	189											Şâmiye
187	185											Alişar
48	43											Koç
77	82											Karacakaya
85	93											Kıreymir
177	181											Kamışlı
143	136											Kızileğrek
7	8											Kalburcu
55	51											Güllü
169	175											Gelingiray
93	96											Kürtler
254	241											Loşdiken(?)
52	47											Poçka
-	-	66	55									Mahmudlu
26	29											Muhâcir Yenicesi
34	37											Nürâni
28	25											Yekmez(?)
85	99											Yavala
157	165											Yakub
3551	2641	66	55	65	52							YEKÛN
12.646	11.733	628	469	4921	4540	455	522	208	259	24	48	Defter Genel Toplam

1915 Ermeni tehciri döneminde Sivas vilayetine bağlı Amasya sancağının Merzifon kazasına ait olan 3 Osmanlı arşiv vesikasından hareketle bu dönemde Merzifon kazasında tehcire tabi tutulan Ermeniler ile yerinde bırakılanların net rakamını tespit edebileceğimiz ayrıntılı bilgiler vermek mümkündür. “Merzifon kazasının sevkiyata başlamazdan evvelki nüfus-ı umûmiyyesi”⁵⁵ başlıklı iki sayfalık yukarıdaki vesikada yani tablo 3'te Merzifon'un genel nüfusu toplamı 36.453 kişi olarak verilmektedir. Müslümanların sayısı 24.379 kişidir. Bu belgeye göre tehcirden hemen önce Merzifon Ermenilerinin toplam nüfusu 9.461 kişidir. Rumların nüfus toplamı 1.097 kişidir. Protestanların sayısı 977 kişidir. Katoliklerin sayısı 467'dir. Osmanlı tebaasından olmayan yabancı nüfus sayısı ise 72 kişidir.

Tablo 4: Merzifon kazasının nüfûs-ı hâzırasını mübeyyin defterdir⁵⁶Fi 17 Ağustos sene [1]331

-1- (Sağ sayfa)

İslâm		Rum		Ermeni		Protestan		Katolik		Teb'a-i ecnebiyye		Mülâhazât
Zükûr	İnâs	Zükûr	İnâs	Zükûr	İnâs	Zükûr	İnâs	Zükûr	İnâs	Zükûr	İnâs	
5398	5651	365	233	-	-	24	46	-	-	34	48	Nefs-i kasabadaki nüfûs-ı umûmiyye
275	262											Ağviran karyesi
221	219											Alala(?)
57	44											Eylemi
31	53											İnşâ'îye
518	523											Belvar
-	-	61	58									Bayat
39	38											Çayır
118	122											Çavundur
71	72											Çobanviran
42	33											Haciveli
87	101											Han
84	91											Hayreddin
139	149											Hırka
40	34											Hanya
220	225											Zoğma
78	89											Rumcuk
92	92											Şehmeddin
59	51											Şecâiye
67	64											Şeyhyeni
207	159											Sarı
-	-	81	85									Osmanoğlu
111	97											Ferâhiye
118	127											Karatepe
2	2											Kırankışla
78	66											Karamağara
-	-	55	44									Gelinsini
121	124											Küşâdiye
128	122											Kür
85	98											Gemrez
225	219											Müşerref
17	15											Makas
16	20											Nekruz
411	392											Narınca
199	198											Alıcak
9655	9832	561	420	-	-	24	26	-	-	34	48	YEKÛN

-2- (Sol sayfa)

İslâm		Rum		Ermeni		Protestan		Katolik		Teb'a-i ecnebiye		Mülâhazât
Zükûr	İnâs	Zükûr	İnâs	Zükûr	İnâs	Zükûr	İnâs	Zükûr	İnâs	Zükûr	İnâs	
												Nakli yekûn
79	73											Eymir karyesi
158	196											Akpınar
80	94											Oymaağaç
85	95											Elbiz aşiretleri
75	69											Elbiz-i sağır
11	10	-	-									Ermeni Yenicesi
215	199											Bulak
87	91											Pekmezci
66	63											Bayezid
78	96											Türnük
23	21											Hâcet
42	50											Hacı Yakub
367	362											Harik
277	288											Diphacı
55	53											Saraycık
176	188											Şâmiye
187	185											Alışar
48	43											Koç
77	82											Karacakaya
85	93											Kireymir
177	181											Kamışlı
143	136											Kızıleğrek
7	8											Kalburcu
55	51											Güllü
169	175											Gelingiray
93	96											Kürtler
254	241											Loşdiken(?)
52	47											Loçka
-	-	66	55									Mahmutlu
26	29											Muhâcir Yenicesi
34	37											Nûrânî
28	25											Yekmez(?)
85	99											Yavala
175	165											Yakub
2459	3641	66	55	-	-	-	-	-	-	-	-	YEKÛN
12.114	13.473	627	475	-	-	24	26	-	-	34	38	Genel Toplam

30 Ağustos 1915 tarihli “Merzifon kazasının nüfus-ı hâzırasını mübeyyin defterdir”⁵⁷ başlıklı ve yukarıda tablo 4’te verilen Osmanlı arşiv vesikasında Tehcir sonrası Merzifon’un genel nüfusu toplamı 26.827 kişidir. Müslüman nüfusu 25.587 kişidir. Burada eksilen nüfus 9.626 kişi olarak ortaya çıkmaktadır. Vesikadaki yani defterde yer alan Ermeni ve Katolik haneleri boştur. Bu durum sevke tabi tutulan ve ihtida ederek yerinde kalan Ermenilerin ve Katoliklerin birlikte sayımdan düşüldüğünü akla getirmektedir. Sevkiyat öncesi nüfus cetvelinde Ermeni ve Katolik haneleri nüfus toplamı 9.928 kişidir. Tablo 3’te verilen ve sevk öncesi nüfusu temsil eden defterdeki Müslüman nüfus ile tablo 4’teki muhtemelen sevkiyat sonrasına ait olan nüfus kaydındaki Müslüman sayısında 1.208 kişilik bir artış gözlenmektedir. Tablo 5’te verilen ihtida eden 625 kişilik Ermeni sayısı tahminen söylenebilir ki Müslüman nüfusa eklenmiş olmalıdır.

Tablo 5: 1915 yılı Tehcir esnasında Merzifon’da yerinde bırakılan Ermeni miktarı⁵⁸

Defter sayfa ve Aile sıra No:	zükür	İnas
Defter 1. sayfa, sıra No: 1-40	40	40
Defter 2. sayfa, sıra No: 41-77	33	36
Defter 3. sayfa, sıra No: 78-115	37	35
Defter 4. sayfa, sıra No: 116-155	41	57
Defter 5. sayfa, sıra No: 156-192	45	28
Defter 6. sayfa, sıra No: 193-228	37	31
Defter 7. sayfa, sıra No: 229-266	48	31
Defter 8. sayfa, sıra No: 267-302	37	40
Defter 9. sayfa, sıra No: 303-307	6	3
Toplam	324	301
Genel Toplam	625	

1915 yılı Ermeni tehciri esnasında sanat, dokumacılık ve fabrikalar-daki imalatın sekteye uğramaması için Merzifon’da yerinde bırakılan Ermenilerin sayılarını isim ve haklarında bazı ayrıntıları ihtiva eden bilgiler bulunan defterden yararlanılarak bu dönemde alıkonulanların sayısını irdelediğimizde 324 erkek, 301 kadın olmak üzere toplam 625 kişinin yeni isimler almak yoluyla Merzifon’da bırakıldıkları tespit edilmiştir. Bu defter 9 sayfadan ibaret olup 1-307’ye kadar sıra numaraları verilerek yerinde bırakılanların mahallesi, eski ismi, yeni ismi doğum

tarihi, sanatı, muhtemelen Aile nüfus miktarı(kadın- erkek) ve açıklamalar kısımlarını içeren başlıklar altında düzenlenmiştir. Defterde sadece sıra numarasında ismi belirtilen kişi muhtemelen aile reisinin eski yeni isimleri ve bazılarının doğum tarihleri verilmiştir. Yerde bırakılan 625 Ermeni nüfusu, Sevkiyat öncesi nüfus cetvelinde Ermeni ve Katolik haneleri nüfus toplamı olan 9.928 den düşüldüğü zaman takriben 9.303 kişi Merzifon'dan sevke tabi olan nüfus olmalıdır.

Kemal Çiçekte göre, Ermeni Tehciri Merzifon'dan 28 Haziran, günü başlamıştır. Üstelik belgelere göre, bu tarihte sürgünü emredilenler de yine Ermeni ileri gelenleri ve buradaki isyankârlardır. Muhtemelen diğer illerde olduğu gibi burada da komiteci Ermeniler 18-21 Temmuz arasında, yani 3 gün içerisinde sevk edilmişlerdir⁵⁹. Fakat Merzifon'daki Ermenilerin büyük kitlesi yukarıda belirtilen nüfus tablolarına bakıldığında Ağustos sonu ve Eylül ayının başlarında henüz sevk edilmişlerdir. Ayrıca yukarıda verilen nüfus cetvelleri oldukça ayrıntılı ve diğer kaynaklara göre daha güvenilir durumdadır. 1893 yılında tamamlanan Osmanlı nüfus sayımı sonuçları ile mukayese edildiğinde 1915 Merzifon Ermeni tehciri konusunda yukarıdaki 3 vesikadaki nüfus bilgileri arasında nüfus hareketliliği bakımından dengeli ve makul bir sonuç ortaya çıktığını söylemek mümkündür.

1893 tarihinden 1915 Ermeni tehcirine kadar geçen süreçte Sivas vilayetine ait Ermeni nüfus hareketleri incelendiğinde; nüfus istatistikleri yukarıda zikredilen 1893 tarihli nüfus cetvelinde Sivas vilayeti Ermenileri nüfusu 116.266 kişi⁶⁰, 1903 tarihli salnamede 127.389 kişidir.⁶¹ 1915 Ermeni tehciri esnasında Sivas Vilayetinden sevk edilen Ermeni sayısı 136.084 yerinde bırakılan 6.055⁶² kişidir. Bu veriler birbirine eklendiğinde bu dönemde Sivas Vilayetinde yaşayan Ermeni sayısı 142.139 kişi olmalıdır. Yıllara göre artan nüfus oranı ve o yıllara ait nüfus istatistiklerine bakıldığında Osmanlı hükümetine nüfus istatistikleri o günün şartlarına göre gayet dengeli ve doğru rakamlardır.

Sivas Valiliği'nden 28 Eylül 1915 tarihli Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen bir telgrafta Sivas ve buraya bağlı yerlerden tehcire tabi tutulan Ermeniler ve bunların yol güzergâhı hakkında şu bilgiler yer almaktadır; 1- Merkez ve mülhakattan şimdiye kadar Cizre'ye **yüz otuz altı bin seksen dört** nüfus Ermeni sevk edilmiştir. 2- El-yevm(bugün) derdest-i sevk **altı bin elli beş** nüfus mevcuttur. 3- Yollarda kırk nüfus Ermeni vardır; veche-i azimetleri Malatya tarihiyle Cizre'dir⁶³. Sevke tabi tutulan toplam 142.179 nüfustan bahsedilmektedir. Tehcirle ilgili vilayet ve sancaklara gönderilen 4 Kasım 1915 tarihli bir emirle Sürekli ikamet

ettikleri yerlerde bırakılan veya sevkiyat sırasında merkezden gelen özel emirle alıkonularak aslı ikametgâhlarına iade edilen ya da bir mevkiide kalan Ermenilerin ihtidalarının kabul edileceği bildirilmiştir. Buna göre; Ermenilerin ihtidâsı hakkında mevâdd-ı âtiye nazar-ı dikkate alınacaktır. 1-Sevk edilmeyip öteden beri ikamet ettikleri mahallerde ibkâ olunanların ihtidâsı kabul olunur. 2-Umum miyânında sevk olundukları sırada merkezden tebliğ olunan emr-i mahsus ile alıkonulup sevklerinden sarf-ı nazar edilenlerin gerek ikametgâh-ı aslilerine iade edilmiş olsunlar gerek bir mevkiide kalmış bulunsunlar ihtidaları makbuldür⁶⁴, denilmektedir.

Ermenilerin zorunlu göçü sırasında din değiştirerek Müslüman olanlar başlangıçta muafiyet kazanmışlardır. Din değiştirmek suretiyle, başka bir deyişle Müslüman olarak sevk ve iskân kanunu kapsamından çıkan Ermeniler sonraları bir hayli artmıştır... Nitekim yukarıda sözünü ettiğimiz misyonerlerden Miss Gage, Morgenthau'ya gönderdiği uzun bir mektubunda Müslüman olmaya zorlanan Ermenilerin sürgün edilmediğini, ama Müslüman evlerine gönderildiğini söylüyor. Özellikle genç kızların Müslüman olmaya zorlandıktan sonra evlendirilmeleri konusunda büyükelçiliğin girişimde bulunmasını talep ediyor. Miss Gage, Merzifon'daki uygulamadan söz ederken şunları yazıyor: "Temmuz'un dördünde kadınların da sürgün emri geldi. Onların kalmasına izin verileceği ümit ediliyordu. Aynı zamanda Müslüman olanların kendilerini kurtarabilecekleri alenen ilân edildi. 1000 ailenin Müslüman olmak için Hükümete dilekçe verdiği ancak bunların çok azının kabul edildiği ve geri kalanların derhal sürgün edildikleri söylendi"⁶⁵.

Dr. Marden'in 3 Temmuz 1916 tarihinde Dışişleri Bakanlığı'na verdiği bir rapor, Merzifon'un boşaltılma sürecini önyargılı, fakat ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır. Bu rapor özetinde Merzifon kazasında, 13.000 Ermeni'den 11.500'ünün sürgün edildiği ve 1500 kişinin de ölüme alternatif olan Müslüman olmayı kabul ettiği⁶⁶ şeklinde bir bilgi aktarılmıştır. Bu bilgilerde abartılı bir anlatım olsa da, bu rakamların Osmanlı hükümetinin verdiği nüfus istatistiklerine yakın olduğu görünmektedir. Burada araştırmacıların dikkate alması gereken nokta da bu bölgede bulunan misyonerlerin yıllarca yaşanan olayların içinde bir aktör veya taraf olarak yer almış olmalarıdır. Tehcirin bir anlamda onların on yıllarca yaptıkları tüm faaliyet ve çalışmaların boşa çıkması anlamı taşımaktadır. Bu da onların yazdıkları raporlara Türk ve Ermeni ilişkilerini ilgilendiren bir hemen her durumun Ermeniler lehinde Türkler aleyhinde hem de abartılı bir şekilde yansıtılmış olmasıdır.

SONUÇ

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Merzifon, Orta Karadeniz'den İç Anadolu bölgesine yine ayrıca doğuya uzanan yol üzerinde özellikle dokumacılık alanında gelişmiş bir Osmanlı kasabasıdır. Merzifon'a Amerikan BOARD misyonerlerinin gelerek Anadolu Koleji'ni açmaları ile daha da canlılık kazanmıştır. Bu misyonerler yerli ortaklarımız diye nitelendirdikleri Merzifon Ermenilerine yönelerek dini, ticari ve ekonomik anlamda bunlara dayanmayı tercih etmişlerdir. Bunun sebebi Karadeniz de misal olarak Trabzon-Tebriz ticaret yolu üzerinde Ermeni tüccarların hâkimiyeti söz konusudur. Ayrıca Merzifon'dan doğuya doğru Fırat ve Mezopotamya'ya açılmak için Misyonerler tarafından burası önemli bir dini istasyon merkezi olarak seçilmiştir. 1851'de Sivas merkezinde 1852'de de Merzifon kazasında misyoner merkezleri açılmıştır. Artan ihtiyaca bağlı olarak Anadolu'daki her üç misyonda birer ilahiyat okulu örgütlenmiştir. Bunlar Antep'te "Antep Koleji", Harput'ta "Fırat Koleji" ve Merzifon'da "Anadolu Koleji"⁶⁷ Bu dönemde misyonerlerde bölgede yaşanan olaylar içinde az çok rolü olan aktör konumuna gelmişlerdir.

Merzifon Anadolu Koleji'nin Anadolu'daki serüveni, 1921 yılında Pontuşçu hareketlere karıştığı için böyle bir trajedi ile sona ermiş, daha sonra yeni bir Anadolu Koleji, Yunanistan'ın Selanik şehrinde açılmıştır. Merzifon Anadolu Koleji, Osmanlı toprakları üzerindeki yaklaşık otuz yıllık varlık sürecinde Rumlar ve diğer topluluklar arasında hem eğitim alanında hem de sosyal ve kültürel alanda çok yoğun faaliyetlerde bulunmasına rağmen Türk halkına bu manada hiçbir faydası olmamıştır. Bu kadar yıllık faaliyet dönemi içerisinde okul kayıtlarında buradan mezun olan sadece bir Türk öğrenciye rastlanmıştır. 1909'da Koleje giren ve 1914 yılında mezun olan Nureddin Pehlivanzade⁶⁸ dir.

XIX. yüzyılın son çeyreğinden 1915 Ermeni tehcirine kadar yaşanan süreçte Merzifon Ermenileri bölgenin ticari ve ekonomik hayatında etkin olmalarına rağmen kendi aralarında gelişen terör maksatlı komite faaliyetlerinden etkilenerek 1893 yafta olayı, 1895 yılında yaşanan olaylar gerilimi artırmış ve bu durum Müslümanlarla aralarındaki kalıcı barışı ortadan kaldırmıştır. Bölgede komite faaliyetlerini örgütleyen ve yöneten kişiler Karabet Tomayan ve Ohannes kayayan aynı zamanda Merzifon Anadolu Kolejinde öğretmenlik görevinde bulunmuşlardır. Bu şahısların suçu sabit hale gelince İngiltere açıkça bunların idam edilmemesi yönünde talepte bulunmuş ve Osmanlı hükümetini Mısır'ı

Osmanlıdan ayırmakla tehdit etmiştir. Sultan II. Abdülhamit Tomayan ve Kayayan'ı affederek İngiltere'ye gitmelerine izin vermiştir.

Newberry Merzifon'da, Hınçak adlı gizli, ihtilalci bir teşkilatın kurulduğunu bizzat anlatmıştır. Hatta Newberry, bu teşkilatın lideri ile yaptığı görüşmeyi, Amerikan elçisi Thompson'a yazdığı 12 Nisan 1893 tarihli raporunda belirtmiş ve teşkilatın Amasya, Kayseri Tokat, Çorum ve Ankara'da dallarının olduğunu yazmıştır. Bu dönemde Atina'da Hınçak adlı bir dergi basılmakta olup bu derginin bazı kopyaları tutuklamalar sırasında Ermeni komitesi'ne mensup şahıslar üzerinde bulunmuştur. Nitekim, Konsolos Graves 6 Mayıs 1893'te Sir Clare Ford'a yazdığı mektupta Ermeni hareketinin Atina, Cenevre, Londra, Marsilya'daki komitelerce desteklendiğini yazmıştır. Karabet Tomayan'ın Atina'daki çalışmalarından sonra koleje geldiğini White hatıratında belirtmiştir⁶⁹. Newberry, olayları yerinde incelemek üzere gittiği Merzifon'da olup bitenleri şu şekilde aktarmaktadır: "Devrimci ve anarşist eğilimi içersinde olan bir komitenin karargâhını buldum. Onlar iki örneğini getirdiğim dinamit bombası üretiyorlar, tüfek ve mühimmat depolarına ve Amasya'da, Kayseri'de, Tokat'ta, Çorum'da ve Ankara'da şubelere ve ajanlara sahipler..."⁷⁰.

6 Ocak 1893 tarihinde Ankara ve Sivas vilayetleri içinde girişilen komite eylemi Merzifon'dan Atina Ermeni komitesinin direktifi ile hazırlanıp Karabet Tomayan tarafından idare edilmiştir. Bölgedeki Ermeni komite faaliyetleri 1915 tehcirine kadar artarak devam etmiştir.

Tehcir esnasında yaklaşık 9 bin civarında Ermeni Merzifon'dan sevke tabi tutulmuş olup bunlardan tespit edilebilen 625 Ermeni ya ihtida etmeleri veya kendilerine ihtiyaç duyulmalarından dolayı yerinde bırakılmışlardır. Tehcirden sonra geri dönen Ermeniler içinde birlikte yaşama arzusu güçlenen pek çok Ermeni bulunduğu gibi işgal kuvvetlerine başvurup bölgede kalmalarını veya ayrılmalarını talep edenler de olmuştur. Sonuç olarak bütün Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeniler ve Türkler bu hareketlerden çok zarar görmüştür. Asırlık Osmanlı barışından geriye Emperyalist devletlerin sürekli yararlandığı kin ve nefrete dayalı bir soykırım iddiası kalmıştır. Böyle bir iddiayı temellendirecek hiçbir tarihi altyapı mevcut olmamakla birlikte konu siyasete malzeme edilerek oldubittiye getirilmek istenmektedir. Oysaki Osmanlı arşiv vesikaları tarafsız bir gözle incelendiği zaman 1915 yılında gerçekleşen Ermeni tehciri hakkında hemen her türlü aydınlatıcı bilgiye genel hatları ile ulaşmak mümkündür.